

УДК 1(2–67)

**ПОВ'ЯЗАНОСТЬ РЕЛІГІЙНОГО ФАКТОРУ
В АРАБО–ІЗРАЇЛЬСЬКОМУ КОНФЛІКТІ:
ЧАСОВІ РАМКИ**

**APPEARANCE OF A RELIGIOUS FACTOR
IN THE ARAB–ISRAEL CONFLICT: THE TIME
FRAMEWORK**

Дзюбенко В. Д.,

аспірант кафедри культурології
Факультету філософської освіти і науки,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна), e-mail:
valentyn.dziubenko@gmail.com

Dziubenko V. D.,

postgraduate student at the Culturology
Department of the Faculty of Philosophical
Education and Science of the National Pedagogical
Dragomanov University (Kyiv, Ukraine), e-mail:
valentyn.dziubenko@gmail.com

Стаття присвячена спробі дослідити в якій саме момент історії релігія починає відігравати в арабо–ізраїльському конфлікті важливу роль. В статті досліджуються ідеї релігійного сіонізму та обґрунтовується теза про появу релігійного фактору конфлікту в імпліцитному стані ще до фактичного початку конфлікту. В статті аналізуються наслідки Шестиденної війни 1967 року та пропонується вважати перехід в експліцитний стан широкого залучення релігії до конфлікту саме з цього часу з обох сторін конфлікту. Також в статті наводиться ряд основних висновків та проводиться спроба окреслити подальший вектор досліджень, пов'язаних не лише з роллю релігії в конфлікті, але й місцем та важливістю інших чинників, зокрема їхнього значення в можливому мирному врегулюванні конфлікту.

Ідеологи релігійного сіонізму не вказали в своїх текстах, і, можливо, вони взагалі про це не думали, що інші неєврейські люди живуть там на території Ерец Ізраїль (держави Ізраїль). Питання про те, що робити з цими людьми і як поєднати створення єврейської держави з баченням майбутнього цієї землі місцевими, переважно арабськими людьми, релігійним сіонізмом на той час ще не обдумане, але вже наявні пояснення необхідності встановлення єврейської держави в Палестині за релігійними вимогами дають певний початок питання про роль релігії в майбутньому конфлікті. Можна сказати, що релігійний сіонізм на той час веде певну односторонню ідеологічну боротьбу з палестинським, в основному мусульманським населенням, яке на той час не мало власного сильного голосу і не було представлено в цьому ідеологічному вимірі.

Релігія не є єдиним значимим фактором цього конфлікту. На додаток до релігійних, необхідно виділити принаймні політичні, економічні, культурні та військові чинники. Більше того, політичні та економічні виміри також можуть бути ефективними напрямками діяльності у спробах мирного врегулювання арабо–ізраїльського конфлікту. Подальше дослідження цих факторів є безумовно необхідним і актуальним.

Ключові слова: іудаїзм, іслам, конфліктологія, мирне врегулювання, релігійний сіонізм, Шестиденна війна, Хамас, Держава Палестина, Держава Ізраїль, релігійний конфлікт.

The article deals with attempt to research when exactly religion has become an important part of the Arab–Israeli conflict. The article attempts to research ideas of the religious Zionism and suggests the thesis about the appearance of the religious factor before the actual beginning of the conflict, but in the hidden form. The article analyzes consequences of the Six–Day War and is suggested to consider the beginning of a widespread engagement of religion to the conflict explicitly from 1967 on both sides of the conflict. Also, the article contains a number of main conclusions and attempts to outline a further vector of research related not only to the role of religion in this conflict, but also to the importance of other factors, in particular their significance in a peaceful settlement of the conflict.

The ideologues of religious Zionism did not indicate in their texts, and perhaps they did not think about it at all, that other non–Jewish people live there in the territory of the Eretz Yisrael. The question of what to do with these people and how to combine the creation of the Jewish state with the vision of the future of this land by local mostly Arab people religious Zionism at that time does not yet pondering, but explanation of the necessity to establish a Jewish state in Palestine by the religious requirements gives a certain beginning to the issue of the role of religion in the future conflict. It can be said that religious Zionism at that time conducts a certain one–sided

ideological struggle with a Palestinian, mostly Muslim population, which at that time did not have its own strong voice and was not represented in this ideological dimension.

Religion is not the only significant factor of this conflict. In addition to religious, it is necessary to allocate at least political, economic, cultural and military factors. Moreover, political and economic scales may also be effective fields in attempts to resolve the Arab–Israeli conflict peacefully. Further research of these factors is undeniably necessary and relevant.

Keywords: Judaism, Islam, peaceful settlement, religious zionism, Six–Day War, Hamas, State of Palestine, State of Israel, religious conflict.

Актуальність цієї статті пов'язана з необхідністю визначення філософських підстав для визначення певних часових рамок залучення релігії до арабо–ізраїльського конфлікту. Для того, щоб краще зрозуміти природу та роль релігійного фактору в арабо–ізраїльському конфлікті, необхідно спробувати встановити, коли саме і чому релігія почала відігравати помітну роль в протистоянні між євреями та арабами на Близькому Сході. На нашу думку, цей конфлікт не мав з самого початку лінійного релігійного характеру.

Аналіз останніх досліджень. Середвітчизняних науковців, які займаються дослідженням феномену релігійного конфлікту як такого слід виділити: А. В. Арістова, В. Є. Єленський, А. М. Колодний, В. Д. Бондаренко, О. Н. Саган, С. І. Здіорук, Л. О. Филипович, М. Ю. Бабій. Філософські аспекти соціального конфлікту також досліджував М. І. Бойченко [2].

Серед зарубіжних дослідників арабо–ізраїльського конфлікту та місця релігії в ньому необхідно виділити: М. Маоз, І. Рейтер, І. Звягельська, Я. Ластік.

Разом з тим необхідно зазначити, що дослідження арабо–ізраїльського конфлікту в своїй більшості, торкаючись питання визначення часових рамок, не йдуть далі досить загальних і коротких тез, переходячи одразу до історії розгортання конфлікту. Як правило, початок арабо–ізраїльського конфлікту його дослідники рахують від початку масового повернення євреїв до Палестини в кінці XIX – початку XX століття. Існує певний брак глибоких та ґрунтовних досліджень, в яких би розкривалося питання коли саме і чому в цей, а не в інший момент релігія починає відігравати важливу роль в арабо–ізраїльському конфлікті. Це додає темі ще більшої актуальності.

Метою дослідження є більш широке залучення питання ролі релігії в арабо–ізраїльському конфлікті до українського релігієзнавства та гуманітаристики загалом, з метою можливого подальшого використання близькосхідного досвіду у попередженні та врегулюванні релігійних конфліктів в Україні. А також створення певного історіографічного фундаменту, на основі якого в подальших дослідженнях спробувати знайти можливі шляхи вирішення арабо–ізраїльського конфлікту.

В дослідженні використані загальнонаукові методи аналізу та синтезу, а також каузальний та феноменологічний методи.

Результати дослідження. Ми пропонуємо розділити хронологію появи релігії в арабо–ізраїльському конфлікті на дві точки або ширше – періоди, назвавши їх умовно «імпліцитний» та «експліцитний».

Отже, початок «імпліцитного», прихованого стану релігійного фактору в арабо-ізраїльському конфлікті, на нашу думку, відбувається в момент появи ряду релігійних діячів всередині іудейської традиції, інтелектуальна праця та суспільна діяльність яких призводить до появи релігійного сіонізму. Існує поширена думка, що Держава Ізраїль в більшій мірі має завдячувати своєю появою політичному сіонізму Теодора Герцля. Але саме релігійний сіонізм був першою серйозною ідеологічною рушійною силою, яка поставила за мету повернення євреїв до Ерец-Ізраїель і створення єврейської держави саме там, а не деінде. Якщо Теодор Герцль видав свою працю «Der Judenstaat», яка заклала початок політичного сіонізму, в 1896 році, то діяльність основоположників релігійного сіонізму почалася на добрих півстоліття до цього.

«Установі Всесвітньої сіоністської організації (1897 р.) передувала з тридцятих років XIX століття ідейна і публіцистична діяльність рабинів, іменованих «провісниками сіонізму»: в Пруссії – р. Цві Гірша Калішера (1795–1874), в Австро-Угорщині, Англії та Ерец-Ізраїель – р. Йегуди Алкалая (1798–1878), у Польщі – р. Еліягу Гутмахера (1796–1874). Жили вони, як бачить читач, в один і той же час, що змусило їх повірити в те, що година Визволення пробила і вимагає від євреїв зібратися у своїй Країні, не чекаючи чуда, але готуючи ґрунт для нього власною участю в месіанській синергії» [5].

Рабин Цві Гірш Калішер (1795–1874 рр.) вважається одним з перших релігійних сіоністів. З його ідей, викладених у праці «Дрішат Ціон» («Прагнення до Сіону»), зародився сіоністський рух «Хібат Ціон» (букв. «ті, хто любить Сіон»). Ця організація почала діяти у 1860-ті роки. Вони вбачали своїм головним завданням національне відродження єврейського народу на його історичній території в Ерец-Ізраїель. Першим кроком для цього вони вважали створення там єврейських сільськогосподарських поселень. Вони діяли на території Європи та США. Найбільша їх кількість діяла в Росії та Румунії. У 1897 році вони з'єдналися з рухом політичного сіонізму, який проголосив Теодор Герцль на Першому всесвітньому сіоністському конгресі. Саме ця організація була першим масовим рухом, який підтримав Герцля.

Рабин Цві Гірш Калішер вважав своїм головним завданням проповідь ідеї заселення Ерец-Ізраїель. Він відстоював позицію строгого ортодоксального іудаїзму, особливе місце виділяючи месіанській ідеї – приходу Машиаха та визволення єврейського народу. На відміну від позиції багатьох рабинів, що євреї мають чекати приходу Месії, не намагаючись самим повернутись до Палестини, Цві Гірш Калішер вважав, що самостійне переселення євреїв до Святої Землі та активна робота там є природним актом спасіння, за яким слідуватиме дивовижне визволення євреїв Месією. Він був впевнений в тому, що спасіння можна наблизити виконанням міцвот (заповідей). Тут ми бачимо великий вплив на Рабина Цві Гірша Калішера ідей кабали та хасидизму. Провідні діячі хасидизму

пояснювали, яким чином при виконанні заповідей євреїв наближає прихід Месії. Виконуючи заповіді подвижник поєднує кінечний матеріальний світ з безкінечністю духовних світів та з Творцем. Але він виконує не тільки місію свого існування, а й мету існування всього світу [9].

В своїй книзі «Дрішат Ціон» він пропонує заручитись фінансовою підтримкою багатих євреїв, отримані гроші перераховувати у фонд для купівлі землі в Палестині, паралельно з цим намагатись змусити турецького султана отримати дозвіл на розширення єврейських поселень. Не забував також Калішер і про необхідність створення воєнізованих структур, задля охорони єврейських домівок та господарства.

Ідеї Рабина Цві Гірша Калішера виявились пророцькими. Він надихнув чималу кількість людей на переселення до Палестини, задовго до діяльності Теодора Герцля. «Усім цим рабинам був в тій чи іншій мірі притаманний містичний умонастрій, який вони дивним чином вміли перекласти мовою практичних, конкретних ідей. З ініціативи р. Калішера в 1860 році в пруському місті Торн (нині польська Торунь) навіть відбулася конференція, присвячена поселенській діяльності в Ерец-Ізраїель, і її результатом стало створення одного з перших «палестінофільських» товариств, спочатку – у Франкфурті-на-Одері, потім – у Берліні» [5].

Пінхас Полонський в одній зі своїх статей пише: «Таким чином, релігійний сіонізм є історично першою, яка склалася у середині 19 століття схемою сіонізму. Свого часу Рава Калішеру здавалося, що його програму зможуть реалізувати саме релігійні кола (а аж ніяк не асимільовані і світські, які тоді, в середині 19 століття, сподівалися на інтеграцію в Європі і тому були налаштовані різко антисіоністськими). Історія, проте, розпорядилася інакше. Лише невелика частина релігійних кіл сприйняла спочатку ідеї рава Калішера, і релігійний сіонізм не був спочатку масовим явищем. Водночас до сіонізму несподівано повернулись світські євреї – хоча й не по своїй волі. Погроми в Росії 1881 року (після замаху на імператора Олександра III) виштовхнули в Ерец-Ізраїель Першу Алію – уже не цілком релігійну, хоча, звичайно, далеко і не атеїстичну. Погроми 1906 року, після невдачі першої російської революції, виштовхнули в Ерец-Ізраїель Другу Алію, а прихід до влади більшовиків в 1917 році – Третю; обидві вони вже склалися, в основному, з євреїв-соціалістів, налаштованих різко проти іудаїзму. І тому до того часу, коли Катастрофа надала єврейству той імпульс, який дозволив створити державу, – релігійні сіоністи були в меншості і сіонізм був усвідомлений і закріплений як абсолютно нерелігійна ідеологія» [7].

Але найбільший систематичний виклад сіонізму з точки зору іудаїзму надав Авраам Іцхак Кук – видатний рабин, який народився на території сучасної Латвії у 1865 році, та був рабином в Яффі (1904–1914 рр.), в Єрусалимі (1920–1921 рр.) та першим ашкеназьким рабином общини Палестини

періоду британського мандату (1921–1935 рр.). Він вперше висуває систему сіоністського релігійно-національного світогляду [1, с. 414].

Відомий дослідник сіонізму Шломо Авінері зауважує, що зараз, по зрозумілим політичним причинам, релігійний сіонізм не підкреслює той факт, що політичний сіонізм спочатку був сприйнятий релігійними діячами іудаїзму вороже. Авінері загострює увагу на тому, що лиш той, хто був знайомий з усієї глибиною внутрішньої боротьби, яка точилася між світським сіонізмом та релігійним єврейством, може оцінити та досягнути революційність, насправді величні розміри історичного кроку, який зробив Кук, з метою збереження зв'язку між релігійним та політичним сіонізмом.

Шломо Авінері зауважує, що зараз, по зрозумілим політичним причинам, релігійний сіонізм не підкреслює той факт, що політичний сіонізм спочатку був сприйнятий релігійними діячами іудаїзму вороже. Авінері загострює увагу на тому, що лиш той, хто був знайомий з усієї глибиною внутрішньої боротьби, яка точилася між світським сіонізмом та релігійним єврейством, може оцінити та досягнути революційність, насправді величні розміри історичного кроку, який зробив Кук, з метою збереження зв'язку між релігійним та політичним сіонізмом.

В світогляді є Кука три центральні моменти, які пов'язані з відношенням між традиційно-релігійним мисленням та національним сіоністським рухом:

1. Надання релігією істотного, центрального значення реальній, «земній» Країні Ізраїлю;
2. Розвиток діалектичної концепції стосовно зв'язку між єврейською релігією та практикою світського сіонізму;
3. Надання універсального, космічного значення справі єврейського відродження в рамках релігійного світогляду.

Рабин Кук рішуче виступає проти поширеної на той час позиції, мовляв ми ставимо Єрусалим на перший план в наших молитвах, а в той самий час продовжуємо укріплювати свої економічні та соціальні позиції в діаспорі. «Відірваність євреїв від Ерец-Ізраель не являється чимось лише побічним та вторинним, що дозволяє їм, не дивлячись ні на що, жити в діаспорі життя, наповненим сенсу. Згідно рабину Куку, син Ізраїлю може виконувати всі заповіді, які накладаються на нього у вигнанні, і все ж внаслідок відриву від Країни Ізраїлю він не являється справжнім, цільним євреєм. Діаспора накладає негативний відбиток навіть на ті заповіді, які, здавалося б, не пов'язані з Ерец-Ізраель, так що життя єврея за межами країни в кінцевому рахунку позбавлена святості» [1, с. 417].

Кук проявляє радикалізм в тому, що проголошує повернення до Сіону не просто як побажання, а як необхідність, терміновий наказ, який відноситься до кожного сина Ізраїлю. Той, хто живе в діаспорі, знаходиться в нечистоті, і він не очиститься доти, доки не повернеться до Ерец-Ізраель.

Єврейський народ, Тора та Ерец-Ізраель для Кука це нерозривні поняття, вони єдині. Відрив від Країни Ізраїлю, вважає Кук, веде до відриву від іудаїзму. Він стверджує: «Істинне сприйняття ідеї іудаїзму в діаспорі прийде лише з глибини її вrostання в Землю Ізраїлю; зі сподівань на Ерец-Ізраель завжди буде черпатись її головний зміст. Очікування спасіння – це сила, яка підтримує єврейство в діаспорі, єврейство Країни Ізраїлю – це саме Спасіння» [1, с. 419].

Рабин Кук розуміє, що в процесі побудови власної держави євреї стикнуться з різними політичними іграми на світовій арені, в результаті яких необхідно буде використовувати силу, тобто армію. Він зазначає, що, якщо Ізраїль виникає у світі, який ще не є спасенним, то цій державі необхідно буде вирішувати питання пов'язані із застосуванням сили.

Пінхас Полонський зауважує на тому, що ідеї рабина Кука, знаходячись в рамках ортодоксального іудаїзму, являли собою те, що Полонський називає «ортодоксальною модернізацією». «...тисячоліття ми думали, що іудаїзм займається тільки суто релігійною областю життя і що такі речі, як наука, література, мистецтво, держава та інше «світське життя» не є сутнісною частиною релігії. Рабин Кук показав нам, що вся світобудова, вся культура і цивілізація, є єдине ціле, яке має бути осмислено на релігійному рівні. Він розширив іудаїзм до розмірів цивілізації – причому не тільки «єврейської цивілізації» (світу єврейського життя, як він склався за останнє тисячоліття в діаспорі), але до розмірів цивілізації всього людства» [8].

Причиною, через яку ми вважаємо появу релігійного сіонізму як початок «імпліцитного» стану релігійного фактору в арабо-ізраїльському конфлікті, є той факт, що ідеологи релігійного сіонізму в своїх працях не говорять, а можливо і не замислюються про те, що на території Ерец-Ізраель проживають інші народи, до того ж в досить великій кількості. Над питанням що робити з цими людьми і як поєднати створення власної держави з баченням майбутнього цієї землі місцевим, здебільшого арабським населенням, релігійний сіонізм в той час ще не задумується, але пояснюючи необхідність створення єврейської держави саме в Палестині релігійними чинниками, він дає певний початок питанню про роль релігії в майбутньому, вже яскраво вираженому конфлікті. Можна сказати, що релігійний сіонізм того часу веде певну односторонню ідеологічну боротьбу з палестинським, переважно мусульманським населенням, яке на цьому ідеологічному полі в той час ще не має власного сильного голосу і ніяким чином не представлено.

Мартін Бубер, слідуючи за засновниками релігійного сіонізму, зазначав надзвичайну важливість релігійного фактору в побудові єврейської держави. В своїй статті «Сіонізм та інші національні ідеї» він писав, що насправді слово «Сіон» має духовний зміст, пов'язаний з Б-гом і святістю життя: «секулярний напрямок в сіонізмі було направлено, у тому числі, проти таємниці

Сіону. «Народ як народ», «земля як земля», «національний рух як всі інші національні рухи» – і раніше, і зараз все це проголошується як аксіоми, засновані на здоровому глузді, на протизагугу всякого роду «містицизму». І почалися нападки на багатотисячове вірування, згідно з якими успішне возз'єднання народу зі своєю землею невіддільне від Б-жественних заповідей і умов. Виявляється, це менш важливо – як каже нове гасло, – ніж питання надання єврейському народу прав на вільний розвиток усіх продуктивних сил у власній країні, подібно кожному іншому народові» [3].

Від цього часу і до 1967 року релігія не відіграла визначальної чи рушійної ролі в конфлікті. Боротьба між євреями та арабами точилася більше в площині етнічного протистояння. Хоча, з боку арабів і можна виділити дві помітні постаті, які користувалися релігійними лозунгами, обумовлюючи необхідність боротьби з євреями, або були офіційними релігійними лідерами, які проводили організаційну та пропагандистську роботу серед мусульманського населення.

Першим з них є сирієць Ізз ад-Дін аль-Кассам (бойове крило ХАМАС пізніше буде названо саме на його честь), який, будучи ісламським священнослужителем, в 1930 році створив воєнізовану арабську організацію «Чорна рука», якою керував до 1935 року, коли був вбитий британськими силовими структурами. Ця організація здійснювала напади на єврейських поселенців та британців, які в той час контролювали територію Палестини. Сам аль-Кассам знаходився під впливом ідей «Братів-мусульман» (релігійно-політична організація, заснована Хасаном аль-Банною в Єгипті в 1928 році) [крилов]. До речі, той же таки ХАМАС формувався фактично як дочірня організація «Братів-мусульман» в Палестині. Не дивлячись на достатньо нетривалу діяльність, аль-Кассам став своєрідним героєм для палестинців, ім'я якого буде піднято на прапори вже під час загострення релігійного протистояння, активістами «Ісламського руху опору» на початку 1990-х років.

Другою людиною, яка активно виставляла боротьбу євреїв та арабів саме як релігійну, і робила це не тільки на Близькому Сході, але й на світовій політичній арені, був муфтії Єрусалиму Амін аль-Хусейні. На відміну від Ізз ад-Дін аль-Кассама, він народився безпосередньо в Палестині, в Єрусалимі, навчався в ісламському університеті в Каїрі. Брав участь в антиєврейських заворушеннях 1920 року. Впродовж 1920–1930-х років був одним з лідерів арабських повстань в Палестині. Відомою є зістроч Аміна аль-Хусейні з Адольфом Гітлером в 1941 році, а також тісні зв'язки муфтії з нацистською Німеччиною загалом. Зокрема, Амін аль-Хусейні допомагав створювати 13 дивізію СС «Ханджар», сформовану з боснійців-мусульман. Також він виступав по берлінському радіо із закликами до мусульман всього світу розпочати священну війну проти євреїв.

Але діяльність цих людей, на нашу думку, не вивела арабо-ізраїльський конфлікт в релігійну площину так, як це відбулося після подій 1967 року.

«Експліцитний», явний період, починається, на нашу думку, після Шестиденної війни 1967 року, в ході якої Ізраїль взяв під свій контроль Східний Єрусалим разом з Храмовою горою (івр. Хар а-Баїт або Хар а-Морія, араб. Аль-Харам аш-Шаріф). Храмова гора, яка є головним святим місцем для іудеїв, а також однією з ключових точок для всіх авраамічних релігійних традицій, в результаті Війни за незалежність 1948 р. разом зі Східним Єрусалимом опинилась під контролем Йорданії. Під час цієї війни Храмова гора не грала особливої ролі в арабо-ізраїльському конфлікті. Король Йорданії Абдалла піклувався про захист Аль-Харам аш-Шаріф від потенційного нападу з боку євреїв, але прем'єр-міністр Ізраїлю Давид Бен-Гуріон не ініціював жодних військових операцій з метою взяти під контроль Східний Єрусалим та Храмову гору [10, с. 64]. З цього часу і до 1967 р. євреї на Храмову гору та до Західної стіни не допускалися, не зважаючи на договір про перемир'я, який закликав до вільного доступу до всіх святинь.

Переломний момент в стосунках арабів і євреїв навколо Храмової гори відбувся в 1967 р. В ході Шестиденної війни 1967 р. Ізраїль взяв під свій контроль Східний Єрусалим разом з Храмовою горою. «Проте, Ізраїль передав контроль над Храмовою горою Йорданському ваффу. З тих пір ізраїльські уряди багато разів відкидали прохання мусульманських лідерів, в основному палестинців, на суверенітет над Східним Єрусалимом і Храмовою горою. Уряд Ізраїлю проголосив їх «спірними» місцями» [8, с. 60–61]. Євреям було дозволено відвідувати Храмову гору, але було заборонено молитись на ній. Головний рабинат Ізраїлю заборонив іудеям перебувати на території гори, аргументуючи це галахічними постановами.

Консервативні та радикальні кола мусульман відчули певний відчай після подій 1967 р., що ще більше поглибило їх прихильність до Аль-Харам аш-Шаріф, та бажання звільнити свою святиню шляхом священної війни проти своїх ворогів [10, с. 65].

Серед певної частини єврейської спільноти так само посилювались радикальні настрої, які виражались, наприклад, в ідеї підризу ісламських святинь на Храмовій горі для будівництва Третього Храму [9, с. 65]. В 1984 році Іегуда Еціон був заарештований і засуджений до 7 років ув'язнення за підготовку підризу мечетей на Храмовій горі.

Після Шестиденної війни релігійний чинник в арабо-ізраїльському конфлікті розкривається в повній мірі, а його ключовою точкою стає Храмова гора. Пізніша поява таких організацій як, наприклад, ХАМАС, яка говорить про себе як про релігійну організацію, і сьогодні відіграє помітну роль в арабо-ізраїльському конфлікті, напряму пов'язана саме з подіями 1967 року та з результатами процесів, які почалися після Шестиденної війни. В офіційних документах, якими керується ХАМАС, неодноразово наголошується на тому, що програмою руху є іслам, а територія Палестини є ісламським релігійним

майном (*вакф*), відмовляться від якого не можна, а будь-які перемовини з Ізраїлем неможливі.

З боку іудеїв радикалізація релігійних активістів та широке залучення релігії до конфлікту можна побачити на прикладі появи та діяльності руху поселенців «Гуш Емунім» (івр. «Союз вірних»). Її ідеологічною базою були напрацювання вже згаданого вище Авраама Іцхака Кука, а також його сина Цві Сгуди Кука, чимало учнів якого були активними учасниками руху. Вони активно створювали поселення на територіях Західного берегу ріки Йордан, які Ізраїль захопив під час Шестиденної війни. Створення поселень та життя в них активісти «Гуш Емунім» активісти розглядали як черговий крок назустріч приходу Месії (першим було створення Держави Ізраїль). Ця організація також пов'язана з більш ширшим рухом, який прийнято називати «Єврейське підпілля». Під цією назвою розуміють низку груп, які були організаторами декількох гучних терористичних актів в 1980-х роках. Зокрема, «Єврейське підпілля» організувало підлив декількох машин мерів арабських міст на Західному березі ріки Йордан та напад на ісламський коледж в Хевроні, коли було вбито 3 людини і поранено близько 30.

Отже, ми виділили, на нашу думку, дві суттєво важливі історичні точки, в яких з'являється та розкривається релігійний чинник в арабо-ізраїльському конфлікті, подальше більш глибоке дослідження яких має допомогти кращому розумінню процесів, пов'язаних з роллю релігії в арабо-ізраїльському конфлікті.

Разом з тим, слід зауважити, що релігія є далеко не єдиним суттєвим фактором даного конфлікту. Окрім релігійного необхідного виділяти як мінімум політичний, економічний, культурний та військовий чинники. Всі ці фактори в свою чергу розподіляються на внутрішні (безпосередньо у відносинах між Ізраїлем та арабськими державами) та зовнішні (інтереси країн, які прямо не задіяні в конфлікті, але мають свої інтереси в регіоні Близького Сходу). Релігія в цьому випадку вбачається нам скоріше як найскладніший вимір цього конфлікту, тому можливість використання релігії як фактору можливого примирення є надзвичайно складним та потенційно дуже тривалим процесом. З огляду на велику кількість різноманітних заяв від релігійних лідерів тих чи інших конфесій, що закликають до примирення, а також низки круглих столів та конференцій на тему *religious peasebuilding*, та на відсутність явних позитивних результатів цих дій, на нашу думку, більш продуктивною та доцільною може бути подібна діяльність на інших рівнях, які виходять за межі заяв офіційних представників тих чи інших релігій (докладніше про це дивись нашу попередню публікацію [4]). Більш того, можливо, політична та економічні площини також можуть бути ефективними в спробах мирного врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту. Подальше дослідження цих чинників беззаперечно є необхідним та актуальним.

Список використаних джерел

1. Авинери, Ш., 2004. 'Происхождение сионизма', М.–Иерусалим: *Гешарим–Мосты культуры*, 482 с.
2. Бойченко, МІ., 2012. 'Функциональный анализ социальных конфликтов в контексте поисков социальной гармонии', В: *Totallogy–XXI. Постнекласичні дослідження*, Київ, №28, с.151–162.
3. Джекобсон, С., 2018. 'Смерть современного сионизма?'. [online] Доступно: <http://www.lechaim.ru/ARHIV/166/tora.htm>.
4. Дзюбенко, ВД., 2018. 'Роль религии та релігійних діячів в спробах мирного врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту', В: *Гілея: науковий вісник*, Київ, Вип.130 (3), с.214–218.
5. Конторер, Д., 2018. 'Истоки религиозного сионизма'. [online] Доступно: <http://jafi.ru/NR/exeres/CC205517–8F61–4F30–9BE0–3FDC44C3AB66.htm>
6. Конторер, Д., 2018. 'Кризис и перспективы религиозного сионизма после разрушения Гуш–Катифа и поселений Северной Самарии'. [online] Доступно: <http://goo.gl/KjGV5b>
7. Полонский, П., 2018. 'Религиозная основа сионизма: Рав Калишер – создатель идеи сионизма'. [online] Доступно: http://www.machanaim.org/tor&life/pol_art/18.htm
8. Полонский, П., 2018. 'Сионизм и религиозная революция рава Кука'. [online] Доступно: <http://www.machanaim.org/philosof/kook/trr–kook.htm>
9. Туров, ИВ., 2018. 'Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением'. [online] Доступно: <http://kerem–daat.narod.ru/Turovcent.htm>
10. Ma'oz, M., 2014. 'The Role of the Temple Mount / Al–Haram Al–Sharif in the Deterioration of Muslim–Jewish Relations', In: *Approaching Religion*, volume 4, number 2, Donner Institute for Research in Religious and Cultural History, p.60–70.

References

1. Avineri, Sh., 2004. 'Proishozhdenie sionizma (The origin of Zionism)', M.–Jerusalem: *Gesharim–Mosty kul'tury*, 482 s.
2. Bojchenko, M.I., 2012. 'Funkcional'nyj analiz social'nyh konfliktiv v konteksti poshukiv social'noi' armonii' (Functional analysis of social conflicts in the context of seeking social harmony)', V: *Totallogy–XXI. Postneklasichni doslidzhennja*, Kyi'v, №28, s.151–162.
3. Dzhekobson, S., 2018. 'Smert' sovremennogo sionizma? (Death of modern Zionism?)'. [online] Dostupno: <http://www.lechaim.ru/ARHIV/166/tora.htm>.
4. Dzubenko, V.D., 2018. 'Rol' religii' ta religijnyh dijachiv v sprobah myrnogo vreguljuvannja arabo–izrai'ls'kogo konfliktu (Role of religion and religious leaders in attempts to resolve the Arab–Israeli conflict peacefully)', V: *Gileja: naukovyj visnyk*, Kyi'v, Vyp.130 (3), s.214–218.
5. Kontorer, D., 2018. 'Istoki religioznogo sionizma (The Origins of Religious Zionism)'. [online] Dostupno: <http://jafi.ru/NR/exeres/CC205517–8F61–4F30–9BE0–3FDC44C3AB66.htm>
6. Kontorer, D., 2018. 'Krizis i perspektivy religioznogo sionizma posle razrushenija Gush–Katifa i poselenij Severnoj Samarii (The crisis and prospects of religious Zionism after the destruction of Gush Katif and the settlements of Northern Samaria)'. [online] Dostupno: <http://goo.gl/KjGV5b>
7. Polonskij, P., 2018. 'Religioznaja osnova sionizma: Rav Kalisher – sozdatel' idej sionizma (Religious basis of Zionism: Rabbi Kalisher – the creator of the idea of Zionism)'. [online] Dostupno: http://www.machanaim.org/tor&life/pol_art/18.htm
8. Polonskij, P., 2018. 'Sionizm i religioznaja revoljucija rava Kuka (Zionism and the religious revolution of Rabbi Cook)'. [online] Dostupno: <http://www.machanaim.org/philosof/kook/trr–kook.htm>
9. Turov, I.V., 2018. 'Rannij hasidizm: Istorija. Verouchenie. Kontakty so slavjanskim okruzheniem (Early Hasidism: History. Creed Contacts with Slavic environment)'. [online] Dostupno: <http://kerem–daat.narod.ru/Turovcent.htm>
10. Ma'oz, M., 2014. 'The Role of the Temple Mount / Al–Haram Al–Sharif in the Deterioration of Muslim–Jewish Relations', In: *Approaching Religion*, volume 4, number 2, Donner Institute for Research in Religious and Cultural History, p.60–70.

* * *